

JONAS TILVIKAS

Lietuvos istorijos institutas
Lithuanian Institute of History

TARP RELIGINIŲ, KULTŪRINIŲ, SOCIALINIŲ PRIEŠPRIEŠŲ: LIETUVININKŲ LIAUDIES MEDICINA XIX–XX A. PIRMOJE PUSĖJE

Between Religious, Cultural and Social Contradictions:
The Traditional Medicine of Lithuania Minor from
the 19th till Beginning of the 20th Century

SUMMARY

This article analyzes the traditional medicine of Lithuania Minor from the 19th till the beginning of the 20th century. This research describes the circumstances of traditional medicine in Lithuania Minor, its religious, cultural and social contradictions. The sources of this research are the ethnographic texts of educated people of Lithuania Minor: Karlas Kapeleris, Vilius Kalvaitis, Kristupas Jurkšaitis, Anas Bruožis, Jonas Skvirblys. In the works of these authors the concept of traditional medicine is filled with various elements of magic. But at the same time are obvious the Christian perspectives which condemn the magic methods of healing and the people that practice such methods. Despite the religious criticism of such methods, they were popular in Lithuania Minor at those times. They solved not only health but also social and cultural problems. Traditional medicine marked a distinction between religious views and two different ethnic groups: Lithuanians and Germans. The social aspects, such as family relations and community building, were important for the existence of traditional medicine. The economic situation at that time also supported the practice of traditional medicine.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama XIX–XX a. pirmosios pusės lietuvininkų liaudies medicina. Šiuo tyrimu siekiama atskleisti lietuvininkų liaudies medicinos gyvavimo aplinkybes tarp religinių, kultūrinių ir socialinių priešpriešų. Tyrimo šaltinis – Mažosios Lietuvos šviesuolių Karlo Kapelerio, Viliaus Kalvaičio, Kristupo Jurkšaičio, Anso Bruožio, Jono Skvirblio etnografiniai tekstai. Šių autorių tekstuose liaudies medicina persmelkta

RAKTAŽODŽIAI: lietuvininkai, liaudies medicina, religinės, kultūrinės, socialinės priešpriešos.

KEY WORDS: people of Lithuania Minor, traditional medicine, religious, cultural and social contradictions.

maginių elementų. Tačiau čia pat išryškėja dalies lietuvininkų kriščiioniškosios pažiūros, smerkiančios magija paremtus gydymo būdus ir tokiomis būdais besinaudojančius žmones. Nepaisant bažnytinio pasmerkimo, liaudies medicina buvo gabi ir svarbi to meto lietuvininkams, nes sprendė ne tik jų sveikatos klausimus, bet ir socialines bei kultūrinės problemas. Liaudies medicina žymėjo takoskyrą tarp skirtingų religinių pozicijų bei etninių grupių – lietuvių ir vokiečių. Svarbūs liaudies medicinos gyvavimui buvo to meto socialiniai aspektai: šeimos santykiai, bendruomeniniai ryšiai. Liaudies medicinos gyvavimą palaidė ir tuometinė ekonominė situacija.

LIETUVIŠKAS / SENOVIŠKAS LIEKORIUS IR KITI GYDYTOJAI BEI JŲ GYDYMO BŪDAI

Gumbinė, Ragainė, Štermeriai. Ožupų Stepaitis sutaisyte ir sugydyme lūžusių bei išnirusių sąnarių labai sumanęs ir toli bei plačiai tame pagrįcausis buvo.⁶⁴

Liaudies medicinos tekstams autorių darbuose priskiriami ligų ir jų gydymo būdų aprašymai. Šiuose tekstuose žmonės dažniausiai neminimi. Nenurodoma, nei kas buvo gydomas, nei kas taip gydė. Socialinis kontekstas labai menkas, dažniausiai – jokio. Tačiau ir šiuos aprašus atidžiau perskaičius galima šį tą sužinoti. K. Jurkšaitis nurodo du pasiutligės gydymo būdus. Vienu atveju siūloma gydyti to paties pasiutusio šuns sudegintomis kepenimis, kitu atveju – devyniais pluošteliais samanų arba kerpių⁶⁵. V. Kalvaitis nurodo šešis skirtingus karpų gydymo variantus⁶⁶. Skirtingų priemonių išgąščio gydymui pateikia K. Jurkšaitis⁶⁷ ir A. Bruožis⁶⁸. Autorių pateikiamuose tekstuose laikomasi vienokio gydymo būdo, kituose – panašaus, bet vis dėlto kiek besiskiriančio. Žinoma, tokius tekstus reikėtų įvertinti atidžiau, nes skirtinguose gydymo būdų aprašuose nurodomos ne tik skirtingos priemonės, bet ir skirtingos ligos aplinkybės ar požymiai. Gydymo būdų paplitimą rodo jų variantų aprašymai, kuriuos pateikia skirtingi autoriai. Variantų gausa kelia abejonę dėl gydymo veiksmingumo, ta-

čiau tai yra ne šio tyrimo tikslas. Gydymų variantiškumas rodo, kad aprašytus gydymo būdus ir priemones taikė daugelis lietuvininkų. Šiam tyrimui svarbu, kad gydymo žinios nebuvo sutelktos vienose rankose, jos buvo patikslinamos pagal asmeninį patyrimą. Iš gydymo aprašų galima išvelti visuotinai nusistovėjusias tam tikras nuostatas ir žinias, kaip elgtis konkrečiais atvejais. K. Jurkšaičio tekste *Apie mėnesio liga sergančius*⁶⁹ pasakojama apie žmogų, kuris mėnuliui šviečiant pasikeldavo ir ant stogų užlipęs kraigu vaikščiodavo. Žmonės tada kalbėjo, kad negalima jo šaukti vardu, nes jis „ant vietos pabudęs“ gali nukristi. Taip pat kalbėjo, kad užrakintos durys tokio nesulaikys, jis išlips pro langą arba susiras raktą. Esą geriausia prie lovos pastatyti geldą su šaltu vandeniu, kad įlipęs atsibustų.

Įdomų *girgždėlės* gydymo būdą pateikia A. Bruožis:

Taip jau galima girgždėlę su žemelio (šiaurės) pusės buto durimis nuverti, būtent: reik ranką tarp zoveckų įkišti ir duris tris kart verdamas sakyti vis po tris kartus: „Veru, veru girgždėlė.“ Antrasis

tur atklausti: „Kol versi?“ Šis vėl tur atsakyti: „Tol versiu, kol nuversiu.“ Taip darant, sako, gelbti.⁷⁰

Kaip matyti iš teksto, gydant nedalyvauja specialistas – gydytojas. Situacija primena vaidinimą. Čia dalyvauja du žmonės, kuriems žinomas formulinis tekstas ir veiksmas. Ar yra trečias žmogus, kuris „režisavo“ šį gydymą, neaišku. Taigi atrodo, kad toks gydymas buvo tarsi savaime žinomas. Panašų gydymą, kai nedalyvauja gydytojas, nurodo ir K. Jurkšaitis:

Galbrasčių šiulėlė buvo tokių vaikų, kurie vioskių negalių prie nagų turėjo, kaip antai karpų, aptakų, niežų ir t. t. Tie siūlydavo kitiems ką ant pardavimo, bet nesakydavo, kas tai esą. Kas nusipirkdavo, tai tie pasakydavo, kad jis aptaką ir t. t. pirkęs ir dabar tą pats veik gausias. Mažne visi drūtai tikėjo, jog taip nusiduosią.⁷¹

Šiame pavyzdyje gydytoju tampa ir pats ligonis, ir asmuo, kuris pats nežinodamas perima ligą. Vis dėlto iš masinio, visuotinio žinojimo ir gydymo išsiskirdavo asmenys, turintys specifinių žinių, išskirtinį požiūrį į problemą (ligą) arba pasižymintys ypatingais gebėjimais. Tačiau apie tokius žmones sužinome ne iš ligų gydymų aprašymų, o iš tikėjimų ir prietarų pavyzdžių.

K. Kapeleris nurodo, kad lietuvininkai *daktaro nebrūkavo* – daktaro jiems nereikėjo⁷². Čia pat sužinome apie gydymo būdus: ligonis buvo *glostomas, rūkinamas, apžadamas*. Nurodoma, kad tokius gydymus atlikdavo *sena moteriškė*. Tekste nurodoma savotiška opozicija tarp *daktaro* ir *jų*. Šiuo atveju *jiems* atstovauja *sena moteriškė*. Kas toji moteris, K. Kapeleris nedetalizuoja, bet nesunku suprasti, kad

ji lietuvininkams atstodavo daktarą. K. Jurkšaitis, pasakodamas apie smilkymus, taip pat pamini *senas moteris*: „Taip tedaro senos bobos, kurios savo žinojimą paslėptinėmis nor pagražinti.“⁷³ Tu, kas daro ir tiki kitaip, autorius neapibūdina. Apie gydymu užsiimančias moteris rašo ir J. Skvirblys. Jis užsimena apie moteris, gydžiusias apskaitymais ir vaistus gaminusias iš medžio anglies. Išplėtotą pasakojimą autorius pateikia apie moterį, gydžiusią žolėmis ir galėjusią pagydyti nuo pasiutligės⁷⁴. Autorius pasakoja, kaip ši moteris gyveno, kur rinko žoles, pamini, kad turėjo dukterį, kuri prašė perduoti gydymo žinias, tačiau moteris nespėjusi to padaryti dėl staigos mirties. V. Kalvaičio tekstuose gydanti moteris visai neaprašyta, išskyrus *pribuvėjas*, kurios galėjusios nuspėti vaiko likimą⁷⁵. Apie moteris, padedančias gimdyvei, užsimena K. Kapeleris. Viename iš tikėjimų pavyzdžių autorius kalba apie gimdančią moterį. Ją aplink stalą vesdavo dvi moterys, tikėdamos, kad „rasi pagimdys“⁷⁶. Tekste nepasakoma, kas tos moterys ir kaip jos susijusios su gimdančiąja: ar jos giminaitės, ar kaimynės, ar pribuvėjos? Tačiau sužinome, kad tokiu atveju buvo teikiama pagalba. Išsamesnių žinių apie gydymu užsiimančias moteris nėra. Vyrų taip pat užsiimdavo gydymais. K. Jurkšaitis pasakoja apie vyrą, išėmusį nušauto pasiutusio šuns kepenis ir ketinusį jomis gydyti aprietuosius⁷⁷. Vyrų V. Kalvaičio pasakojimuose minimi ne kartą. Viename iš tokių tekstų kalbama apie žmogų, kuris, kešdamas didelį dantų skausmą ir negavęs niekur pagalbos, kreipėsi į *dantų apžadėtoją* Žemaitijoje⁷⁸. Kitu atveju pasakoja

apie *angių sušauktoji*, kuris galėdavęs angies įkirstą žmogų pagydyti užkalbėtu duonos gabaliuku⁷⁹. J. Skvirblys pasakoja apie vyrus, gydžiusius liaudiškomis priemonėmis: „Galiausiai ūkininkas nusprendė sėsti ant dviračio ir važiuoti į Agluonėnus pas raganų išvarytoją Gaubį.“⁸⁰ Vienu atveju Gaubys buvo pakviestas atidaryti *apraganautas* tvarto duris, kitu atveju buvo pakviestas pagydyti su-negalavusias kiaules.

Iki šiol paminėti asmenys apibūdinami gana abstrakčiai. Galima numanyti jų amžių, nurodoma lytis. Iš tekstų ne visada galima pasakyti, ar minimų asmenų pagrindinis užsiėmimas buvo gydymas, ar tik viena iš galių ir gebėjimų. Turbūt ir patiems autoriams tai nebuvo visai aišku. V. Kalvaičio minimas *angių sušauktojis* galėjo ne tik valdyti gyvates, bet ir pagydyti nuo gyvatės įgėlimo. Neaišku, ar to paties autoriaus minimas *dantų apžadėtojas* gydė tik dantų skausmą, ar savo galias taikė ir kitiems tikslams. J. Skvirblio minimas sakytojas Klovukas taip pat gydė: „savo poteriamu žmogui bandydavo suteikti sveikatą“⁸¹, nors jo pagrindinė funkcija turėtų būti pamokslavimas. K. Jurkšaitis pasakoja apie *prarakus*, kurie numatydavo gyvenimo įvykius, taip pat minimos situacijos, kai būdavo nuspėjama ligos eiga – ar ligonis pasveiks, ar mirs⁸². J. Skvirblio minimas *raganų išvarytojas Gaubys* gydė gyvulius nuo *apžavėjimų*⁸³. Kad Gaubys gydytų žmones, nepamintėta. Tačiau panašu, kad tokie liaudies gydytojai užsiimdavo ir žmonių, ir gyvulių gydymu. Kaip matyti iš V. Kalvaičio pasakojimų apie *Lietuvišką liekorių*⁸⁴ ir apie *Angies įkandimą*⁸⁵, abiejų pasakojimų *liekoriai* gydė ir žmones, ir gyvulius. J. Skvirb-

lys taip pat nurodo, kad „paimti bobutės vaistai apsaugojo kitus nuo šios baisios ligos, nesvarbu, ar tai buvo žmogus ar gyvulys“⁸⁶. Įdomu, kad *liekorius* mini tik V. Kalvaitis. Kas buvo šio autoriaus *liekorius*, taip pat iki galo neaišku. Nėra apibrėžtos *liekoriaus* funkcijos. *Liekorius* turėtų būti bendrinis gydytojo pavadinimas, o V. Kalvaičio minimas *lietuviškas liekorius* pagal savo funkcijas (atstatė kumelei išnirusią šlaunį, kunigui – kulkšni) Žemaitijoje atitiktų vadinamuosius *narininkus*. Dar kartą V. Kalvaitis *liekorių* pamini aprašydamas skaudulio gydymą. Čia sakoma, kad „skauduliui pamėlynavus, tai priprova nemačyja ir turi *liekorius* skaudulį išskusti iš kūno“⁸⁷. Ar *liekorius* reiškė specializaciją – chirurginį gydymą, ar *liekorius* yra bendrinis to meto gydžiusių žmonių pavadinimas – neaišku. Iš pasakojimo apie *Lietuvišką liekorių* sunku suprasti, ar taip vadinami tik *liaudies gydytojai*, ar ir *oficialieji daktarai*⁸⁸. Pasakojime dar paminimas *viltšerė – karališkas gyvulių liekorius*. Nors šiuo atveju kalbama apie gyvulių gydymą, tačiau šis paminėjimas svarbus tuo, kad skiriamas *oficialusis* ir *liaudies* specialistas, nors abu jie vadinami *liekoriais*. Pasakojime *Karštligė*⁸⁹ V. Kalvaitis perteikia savo pusbrolio pasakojimą, kuriame nedviprasmiškai pasakyta, kad šis kreipėsi į *daktarą*, kuris išrašė *liekarstovų*, apibūdino ligos eigą ir nurodė, kaip elgtis karštligės priepuolio metu. Todėl iš V. Kalvaičio tekstų iki galo nepaaiškėja, ar lietuvininkai visada skyrė *oficialųjį*, valdžios remiamą, išsimokslinusį *daktarą* nuo *liaudies gydytojo*. Aiškumo nesuteikia ir neišryškintos pasakojimų chronologinės ribos. Pasakojimas *Karštligė*, kuriame

nurodoma, kad buvo gydytasi pas daktarą, ir pasakojimas apie *Lietuvišką liekorių* gali pasakoti apie gerokai laike atitolusius įvykius. Aiškesnės laiko ribos gali paaiškinti, kuriuo laikotarpiu šios sąvokos buvo skiriamos, o kuriuo ne.

Verta pažymėti, kad K. Kapeleris, K. Jurkšaitis, J. Skvirblys gydymu užsiimančių žmonių nevadina *gydytojais*, nors minimas *lignonis* ir *lignonio sveikimas*. Viena iš J. Skvirblio publikacijų pavadinta *Mažosios Lietuvos kaimo gydytojai*, tačiau pačiame tekste gydymu užsiimančios žmonės gydytojais nevinami. Nors autorius ir aprašo sėkmingai žolėmis gydžiusią moterį, jos taip pat nevadina gydytoja. V. Kalvaitis vienintelis gydymu užsiimančius žmones, nors ir nevadina gydytojais, bet įvardija *liekoriais*. Efektyvesnį liaudies gydytojo gydymą liudija Počka, sėkmingai gebėjęs atstatyti sąnarius, ko negalėjo padaryti oficialieji gydytojai. Autorius jį vadina *galings liekorius*⁹⁰. Tekste apie *Angies įkandimus, sušaukimus ir bovijimus* pripažįstamas dar vienas toks pavyzdys – liaudies gydytojo gebėjimas pagydyti gyvatės įkirstą karvę⁹¹. Tikėtina, kad pats autorius yra pasirinkęs liaudies gydytojus vadinti *liekoriais*, o oficialiuosius daktarus vadina *daktarais*. Tačiau tada neaišku, kodėl *viltšerė* autoriaus įvardijamas kaip karališkas *gyvulių liekorius*, o ne *gyvulių daktaras*.

Apie liaudišku gydymu ar jį teikiančių asmenų paslaugomis besinaudojančius žmones žinių dar mažiau. Neretai tai daugiau ar mažiau kritiškai teksto pasakotojo vertinami asmenys. Vienas tokių yra V. Kalvaičio pasakojimo žmogus, kuris kreipėsi į apžadėtoją Žemaitijoje. Jam gydymas baigėsi pažadu su-

sitikti pragare⁹². Kiti V. Kalvaičio iliustruojami pagalbos ieškoję žmonės – *vokietis* ir *kunigas*. Vienas skeptiškai vertino *lietuviško liekoriaus*, kitas – *senoviško liekoriaus* gebėjimus. Abiem atvejais *liekorių* gebėjimai gydyti pasitvirtino. Pasakojime apie *senovišką liekorių* paminima, kad žmonės pas jį *tvyte tvydavo*, tačiau nėra pasakoma, kokiomis aplinkybėmis⁹³. Tiek vokietis, tiek kunigas į liaudies daktarus kreipėsi negavę pagalbos kitur. O J. Skvirblio tekstuose žmonės į liaudies medicinos specialistus kreipiasi ne kaip į alternatyvą, bet jais pasitikėdami. Jo pasakojimuose nėra užsimenama, kad į *apžadėtoją* buvo kreiptasi, nes negalėjo pasiekti daktaro arba daktaras nepadėjo. Panaši pozicija ir K. Kapelerio tekste: „Kad vėns apasirgo, daktaro nebrūkavo, jie lignonį glostė ir rūkino švėstoms žolėmis, tankiai ir apžadėjo...“⁹⁴ Šiame sakinyje ne visai aišku, kodėl lietuvininkams nereikėjo daktaro. Ar jie nepasitikėjo daktarais, ar buvo sunkiai jiems pasiekiami, ar tiesiog nereikėjo, nes gebėjo pasigydyti savo jėgomis? O gal lietuvininkai net nežinojo, kur rasti daktarą? Vis dėlto V. Kalvaičio tekstuose nurodoma, kad į daktarą buvo kreipiamasi. Minėtame pasakojime *Karštligė*⁹⁵ nedviprasmiškai pasakyta, kad autoriaus pusbrolis kreipėsi į daktarą. Tačiau, kaip buvo perspėta, tekstuose gali atsispindėti skirtingas laikotarpis. Reikia nepamiršti, kad ir V. Kalvaičio pasakojime apie *Angies įkandimą*⁹⁶ *liekorius* apibūdinamas kaip *senoviškas liekorius*. Neaišku, ar įvykis nutiko esamu laiku, ar tai kažkieno prisiminimas. K. Kapeleris taip pat pabrėžia, kad kalbama apie senus laikus. Tačiau vėl, kaip jau minėta, K. Kapelerio ir

K. Jurkšaičio apibūdinimai, žymintys praeities laiką, ne visada tiesiogiai naudojami laiko ribai nusakyti, bet atsiribojimui, sumenkinimui, nuvertinimui. Aptariamame V. Kalvaičio tekste galima suprasti, kad *liekorius* yra jau praeities gydytojas. Šio autoriaus pasakojimuose *senoviškas* neturi neigiamo apibūdinimo.

K. Kapelerio paminėtus gydymus – *glostymus, rūkinimus, apžadėjimus* – paliudija ir visi kiti autoriai. V. Kalvaičio tekstuose patvirtinamas K. Kapelerio paminėtas gydymo būdas – *glostymas*. Pasakojime apie *Lietuvišką liekorių* autorius mini, kad buvo atstatomi sąnariai⁹⁷. Ar tai toks pat gydymas, tvirtai teigti negalima, bet aišku, kad tiek vienu, tiek kitu atveju gydymas buvo atliekamas ligonį liečiant rankomis. Smilkymo naudojimas patvirtintas K. Jurkšaičio: „Kaip veik kas apserga, tai pirmas rūpestis yra ligonį apsmilkyti.“⁹⁸ Gydymą smilkymu nurodo ir A. Bruožis: „Kad kūdikis nuogastuoj, tad reik jį smilkyti su Jono vakare rautoms žolelėmis. Kad kūdikis nuošunies nusigąst, tad reik jį to šunies plaukais smilkyti.“⁹⁹ Taip pat ne kartą minimi *apžadėjimai*. J. Skvirblys pasakoja, kad buvo kreipiamasi į *apžadėtoją Gaubį*, kuris atlikdavo burtininko ceremonialą¹⁰⁰. Nors autorius siekia tokį elgesį pasmerkti ir pateikia neigiamame kontekste, tačiau taip pat akivaizdžiai parodo, kad ir jo laikais buvo tikima *apžadėjimais*. Gydymą *apžadėjimu* patvirtina ir V. Kalvaitis, pasakodamas apie *Angies įkandimą*¹⁰¹. Gydymo pavyzdžių, paremtų maginėmis priemonėmis, gausu ir kituose šio autoriaus tekstuose. Autorius pateikia bent dešimt magiškų karpų gydymo būdų, taip pat skaudančio danties *apžadė-*

jimo atvejį. Pasakojime apie *Angių sušauktoji* nurodoma, kad jis gyvatės įgėlimą gydė *įžadėtu duonos gabalėliu*¹⁰².

K. Jurkšaitis pasakoja apie tikėjimais ir magija paremtus liaudiškus gydymus. Rašydamas apie tikėjimą ligos perdavimu K. Jurkšaitis nurodo, kad *tu mažne visi drūtai tikėjo, jog teip ir nusiduoda*¹⁰³. Iš teksto matyti, kad kalbama apie esamą laiką. V. Kalvaičio paminėtas angių sušauktojas žuvo 1890 m. plaukdamas per Nemuną. Vadinas, istorija nebuvo senesnė nei teksto autorius. Taigi magija paremti liaudies gydymai buvo praktikuojami ne tik XIX a. pirmoje pusėje, bet ir XIX a. pabaigoje, net XX a. pirmoje pusėje. Autoriai, daugiau ar mažiau kritiškai vertindami K. Kapelerio paminėtus gydymo būdus, vis dėlto juos patvirtina.

Peržvelgus aptariamų autorių tekstus, kuriuose kalbama arba užsimenama apie gydymą, atrodo, kad gydė ir gydėsi visi. Remiantis autorių pateiktomis charakteristikomis, matyti, kad gydydavo ir vyrai, ir moterys, o pagal amžių – vaikai, suaugę, brandaus amžiaus žmonės ir seniai.

Galima išvelgti lyties, amžiaus ir gydymo būdo sąsajas. Paminėti atvejai rodo, jog kai gydydavosi vaikai, jie gydo save. Gydymui naudojo magines priemones. Vyrai paminėti, kai atstatomi sąnariai, išimant šuniui kepenis, siekiant gydyti aprietuosius, kai gydymui naudojami *apžadėjimai*. Kalbant apie smilkymus, minimos moterys, apie smilkymu užsiimančius vyrus nekalbama. Paminėjimai pavieniai, todėl toks susiejimas šiuo atveju labai hipotetiškas.

Taip pat galima išvelgti tam tikrą autorių šališkumą liaudies gydytojų lyties atžvilgiu. Išsamiausiai liaudiškus gydy-

mo būdus praktikavusius vyrus aprašo V. Kalvaitis. Įdomu, kad šie pasakojimai išsamesni nei apie gydymu užsiėmusias moteris. Sunku pasakyti, ar tai autoriaus skirtingas požiūris į gydžiusius vyrus ir moteris, ar to meto lietuvininkai labiau pasitikėjo vyrais. J. Skvirblys pateikia išsamų pasakojimą ir apie gydymu už-

siėmusią moterį, ir apie vyrą. Šio autoriaus pozicija kiek aiškesnė. Autorius linkęs ieškoti racionalumo liaudies medicinoje. Jis atkreipia dėmesį į tuos atvejus, kai galima atskleisti gydymo (tiksliau, požiūrio, tikėjimo) pagrįstumą ar nepagrįstumą, nekreipdamas dėmesio į gydymu užsiėmusių asmenų lytį.

LIETUVININKŲ LIAUDIES MEDICINOS ETNINIAI, EKONOMINIAI, SOCIALINIAI ASPEKTAI

Piktožių kaime gyveno sakytojas Klovukas (Klovs), kuris pavasarį ir rudenį daugiau buvo pakeliui pas ligonius, negu rūpinosi savo ūkiu. O vis dėlto jis gyveno pasiturimai.¹⁰⁴

Autorių liaudies medicinos vertinimuose akivaizdžiai matyti religinės prieštaros, kurios iš esmės atspindi skirtingas pasaulėžiūras. Tačiau tai ne visos liaudies medicinos gyvavimo aplinkybės, kurias atskleidžia autorių naratyvai. Nors liaudies gydytojų ir besigydžiusių asmenų (be lyties ir amžiaus) socialinės charakteristikos itin kuklios, tačiau ir esamos užuominos apie jų etninę priklausomybę, profesiją, šeimą, ekonominę padėtį atskleidžia įdomias liaudies medicinos gyvavimo aplinkybes.

Gydytojų charakteristikose, be *religinių prieštarų*, matyti *etninės įtampos*. Jos ryškios V. Kalvaičio pasakojimuose. Laiške vyskupui autorius išsako lūkestį pastatyti paminklą lietuvininkams – lietuvininkų padavimų knyga¹⁰⁵. Matyt, tautinis nusiteikimas, realios situacijos žinojimas leido autoriui atskleisti etninės priklausomybės ir gydytojo bei gydymo pasirinkimo sąsajas. Šiuo požiūriu aktualus V. Kalvaičio pasakojimas *Lietuvišks liekorus*¹⁰⁶. Pasakojime išryškėja tarp lietuvininkų tvyrojusi tautinė (nacionalinė)

įtampa. *Nekuriam vokiečiui* susirgo kumelė. Jis pirmiausia kreipėsi į karališką gyvulių *liekorių – viltšerę*, kuris per kelis kartus nieko nepadėjo. Tada ūkininkas kreipėsi į *galingą liekorių Počką*, kuris kumelę išgydė. Apie etninę pasakojimo veikėjų priklausomybę užsimenama tik po vieną kartą: pavadinime nurodoma, kad *liekorius Počka lietuvis*, o tekste užsimenama, kad pagalbos dėl sužalotos kumelės ieškojęs žmogus buvo *vokietis*, tačiau to pakanka tautinei įtampai atskleisti. Kituose pasakojimuose nei V. Kalvaitis, nei kiti autoriai apie etninę priklausomybę nekalba. Toliau tekste pasakojama, kaip tas pats Počka išgydė kunigą, kurio keli *liekoriai* negalėjo išgydyti. Šie Počką apskundė, bet kunigai jį nuo *koravonės* išgelbėjo. Autorius nenurodo, kodėl buvo apskūstas Počka ir kuo buvo kaltinamas, išskyrus suvokiamą profesinę konkurenciją. Lieka neaišku, koks skundo kontekstas: religinis, profesinis, tautinis ar visų šių aplinkybių samplaika. Neaišku, ar konfliktas kilo tarp *liaudies gydytojo* ir *oficialiųjų daktarų*,

ar tarp *lietuvių* ir *vokiečių* tautybės gydytojų. Pats teksto pavadinimas ir sėkmingas Počkos pavyzdys prieš *viltšerę* tarsi liudija lietuviškumo reabilitaciją prieš oficialiąsias vokiškas institucijas.

Panašią situaciją aprašo J. Skvirblys straipsnyje *Mažosios Lietuvos kaimo gydytojai*¹⁰⁷. Autorius, pasakodamas apie žolėmis gydžiusią moterį, pamini malūnininką *Kūbertą*. Jo sūnus, įkandus pasiutusiam šuniui, nesikreipė į netoliese gyvenusią moteriškę, gydžiusią žolėmis ir galėdavusią tokiu atveju padėti. Autorius nedetalizuoja, kodėl nebuvo kreiptasi į šią moteriškę. Matyti, kad sužalotojo pavardė nelietuviška, bet apie tautybę ir etninę priklausomybę nieko neužsimenama. Įdomu, kad nesikreipta ir į oficialųjį gydytoją, galima manyti, kad malūnininkas galėjo sau tai leisti. Todėl lieka neaišku, ar į seną moterį nesikreipta, nes nepasitikėta jos žiniomis ir gebėjimu gydyti, ar dėl etninių sumetimų.

Liaudies medicinos kontekste paminima dar viena etninė grupė – *čigonai*. K. Jurkšaitis rašo, kad „visi žmonės bijosi čigonų, nes čigonai gal žmogui daug iškados padaryti“¹⁰⁸. Autorius išvardija, kokių *iškadų* bijomasi, ir įspėja, kad „žyniaut jie nemoka, nors tyčiomis giriasi prarakaut ir žyniaut galį [...] Paikučiai labai bijosi jų žyniavimo ir keiksmo ir duod jiems, ką jie tikt paprašo, idant tikt juos nesupykintų. [...] prarakauja iš rankos, toliau iš kiaušinių baltymo, į stiklą vandens įleisto (o tam jie išsiprašo daug kiaušinių, kuriuos jie potam suvalgo ir žalius suger) [...]. Jie gyvuliams pakenkia adatas iki galvutės į galūnes įdūrę ar gyvulius kuo užšerę, o paskui savo pakenkimus ištaiso. Gyvulys akyse pagerėja, o

žmonės mano, kad čigonai daug galintys“¹⁰⁹. Autorius pirmasis atskleidžia galimybę pasipelninti prisidengiant liaudies medicinos priemonėmis. Remdamasis racionaliū protu paaiškina sukčiavimo atvejus, kurie pateikiami praktiškai kaip stebuklai. K. Jurkšaitis įspėja, kad net tada, kai pagerėjimas akivaizdus, – tai gali būti sukčiavimas siekiant įtikinti savo galiomis, o vėliau iš to pasipelninti.

Taigi, be etninių aplinkybių, išryškėja ekonominiai faktai, susiję su liaudies medicina. Galimą sukčiavimą ar pasipelnymą iš gydymo liaudiškomis priemonėmis aprašo J. Skvirblys. Abejodamas *apskaitytojomis*, gydžiusiomis visokias pagydomas ir nepagydomas ligas, ir jų gydymo būdais, po kurių „daugelis žmonių mirdavo nepagiję“¹¹⁰, autorius atkreipia dėmesį į tokio gydymo ekonominę naudą patiems „gydytojams“. Apibūdinamas *apžavėtoją Gaubį* nurodo, kad šis teturėjo pusę hektaro žemės ir pasistatė medinį namuką, bet „iš į apžavėjimą tikinčių ūkininkų gana gerai gyveno“¹¹¹. Autorius atkreipia dėmesį, kad ir *sakytos* iš savo gydymo turėjo nemenką ekonominę naudą. Jis apie *sakytą Klovuką* rašo: „[...] pavasarį ir rudenį daugiau buvo pakeliui pas ligonius, negu rūpinosi savo ūkiu. O vis dėlto jis gyveno pasiturimai.“¹¹² Deja, J. Skvirblys neaprašo, už ką ir kiek gydančiajam buvo atsilyginama, kaip būdavo elgiamasi nesėkmės atveju. Autorius nepamini, kaip buvo atsiskaitoma su moterimi, gydžiusia žolėmis, bei kitais gydytojais. Pirmasis apie atsilyginimą gydžiusiems asmenims užsimena K. Kapeleris. Jis rašė, kad jei ligonis pasveikdavo, gydžiusiai moteriai atsilyginama, jei ligonis numirė, ji nieko

negaudavo¹¹³. K. Kapelerio aprašomoje situacijoje tarsi nekyla galimybės pasipelninti pasinaudojus gydymo priedanga. Todėl galima manyti, kad nuostata atsilyginti tik sėkmės atveju buvo pasikeitusi. Iš J. Skvirblio pasakojimų – už gydymą jau atsilyginama, kad ir koks būtų rezultatas. Kaip matyti iš K. Jurkšaičio ir J. Skvirblio pasakojimų, galimybė pasipelninti kyla iš lietuvininkų tikėjimo maginiais gydymo būdais ir supratimo apie antgamtinę ligos kilmę. Šiuose tikėjimuose atsiskleidžia subtilūs ir jautrūs artimi socialiniai santykiai, apimantys šeimą, kaimynystę, bendruomenę. Tokie santykiai ypač krinta į akis maginių gydymo būdų ir juos taikančių asmenų aprašymuose. Jau minėtame A. Bruožio *girgždėlės* gydyme matyti, kaip iškeliamos tam tikros socialinės aplinkybės – lytiškumas ir padėtis šeimoje. Tekste nurodoma, kad *girgždėlę* gali *nukirsti* priešingos lyties žmogus ir kertamasis turi būti pirmagimis arba paskutinis tarp savo brolių ir seserų¹¹⁴. Kodėl iškeliamos tokios sąlygos – nekomentuojama. V. Kalvaitis pasakoja apie žmogų, kuris rankos perbraukimu ir pašnibždėjimu išgydydavo savo brolio karvę. Ši po kurio laiko vėl susirgavo, ir karvės šeimnininkas vėl prašydavo pagalbos. Žmogus nepaprastą galią įgavęs ypatingomis aplinkybėmis – ketvirtadienio naktį kapinėse¹¹⁵. Tekste nurodoma, jog žmogus savo galia lyginasi su velniu. Įdomiausia, kad gydantis žmogus buvo brolis to, kuris kreipdavosi pagalbos dėl sergančios karvės. Tekste nenurodoma, ar išskirtinių galių turintis brolis gyvulius gydydavo ir kitiems, ar tik savo broliui. Todėl galima įtarti brolių kenkėjišku elgesiu, kad jis pats ir susarg-

dindavęs karvę. Šis pasakojimas artimas minėtam K. Jurkšaičio pasakojimui apie čigonus. Abiem atvejais parodomos galimybės, kaip manipuluojant tikėjimu, nuostatomis ir sampratomis galima išgauti sau naudos. Panašią situaciją, kai tarp brolių kyla įtampa dėl gydymo, aprašo J. Skvirblys.

Kitą kartą mano dėdė (tėvelio brolis) Aglonėnų kaime vedė ūkininkaitę, kurios tėvai tikėjo raganomis ir užkerėjimais. Metams po vedybų praėjus, susirgo viena paršinga kiaulė. Gyvulių susirgimai ūkininkams visuomet būdavo didelis rūpestis. Tat ir mano dėdė atvyko pas tėvelį pasiguosti. Kadangi tėvelis buvo dešimtmetį vyresnis ir turėjo jau šio tokio patyrimo su gyvuliais, išvyko į Agluonėnus pasižiūrėti. Pastatęs dviratį dėdės kieme, jis jau matė tvarte šviesą ir burtų ceremonijas atliekantį Gaubį. Kai tėvelis įžengė į tvartą, Gaubys jį tuoj apkaltino kaip burtininką. Mat prieš tai jis mano dėdei buvo pasakęs, kad tas, kuris pirmasis užeis pasiteirauti, esąs apkerėtojas ir gyvulio susirgimo kaltininkas. Po šito įvykio mano dėdė ilgą laiką mūsų nelankė, kol galiausiai atsileido. Ir šiaip mano tėvelis ilgainiui buvo apkaltintas apkerėjimu.¹¹⁶

Šiuos atvejus galima papildyti pasakojimais apie panašius gydymus ir susargdinimus. Ligos kilmė dažnai buvo aiškinama magijos principais. Tokių pavyzdžių galima nesunkiai surasti. Viename iš J. Anso tekstų sakoma, „kad ligonis kokia liga serga, tai nereik dyvyties, bet du kartu paspjaudyti, tad ta liga nekimb“¹¹⁷ arba „vakare nereik švilpuoti, nei į langą drumeliuoti, nes tokiai darydamas apsergi“¹¹⁸. Šiais atvejais išryškintas koks nors netinkamas žmogaus elgesys. Yra pasakojimų, kuriuose

matyti tarp lietuvininkų buvus požiūrį, jog vienas žmogus gali ligą perduoti ar sukelti kitam žmogui. K. Jurkšaičio pasakojime apie *ligos pardavimą* aprašomas maginę prasmę įgaunantis veiksmas – pardavimas. Liga perduodama kaip objektas, o pirkėjas tik nusipirkęs sužino, kad tai liga. Pardavėjas ligos atsikrato, o pirkėjas įgyja. Autorius nurodo, kad šiuo veiksmu buvo *drūtai tikima*. K. Jurkšaitis pateikia ir kenkėjiškos magijos pavyzdį, kai žmogus gali būti susargdinamas.

Sakoma, būk žmogui tuom galima išskaidyti, jei, kur jo eita, karštą pėdą su žeme išpjauja ir tą ar į ugnį įmetę sudegina, arba kamine į dūmus pakabina. Tad tas žmogus ar ligos karštyj sudega, arba pėdai dūmuose išrūkstant į ašaką sudžiūsta.¹¹⁹

Deja, nenurodoma, nei kas, nei koku tikslu taip elgdavosi. Vis dėlto tai svarbus liudijimas, kuriuo parodama lietuvininkus tikėjus, kad sveikata gali būti atimama maginėmis priemonėmis. Vadinasi, gydymas taip pat gali būti paretmas maginėmis priemonėmis. Todėl, kaip rašoma J. Skvirblio pasakojime, svarbu surasti ligos kaltininką. Įdomu, kad neretai šiuose maginiuose gydymuose arba kenkimuose dalyvauja žmonės iš artimos socialinės aplinkos.

Peržiūrėjus tekstus iš žmonių pozicijų, liaudies medicina išskyla ne kaip pagonybės liekana (tokios pozicijos yra linkę laikyti K. Kapeleris, K. Jurkšaitis,

J. Skvirblys), o kaip aktualus aptariamo laikotarpio žmonių socialinius santykius atspindintis kultūrinis reiškinys. Liaudies medicina tarp lietuvininkų tampa tautinės tapatybės ženklu, žyminčiu ribą tarp lietuvių ir vokiečių, tarp liaudies pozicijos ir valdžios remiamų institucijų. Žinoma, tokiam teiginiui būtų reikalinga surasti daugiau faktų ir atlikti išsamesnę analizę. Maginiai liaudies medicinos elementai atspindi pasaulėžiūrinius dalykus, kurie įprastai siejami su senosios religijos reliktais. Tačiau lygiai taip pat jie atskleidžia ir socialines įtampas, ypač artimoje aplinkoje, pavyzdžiui, brolių pavydas vienas kitam ūkinės sėkmės. Tekstų autoriai, o kartais ir patys pasakojimų personažai, atranda racionalius paaiškinimus maginiams gydymo būdams, dažniausiai nuvainikuojant jų ypatingumą. Tuomet maginiais gydymo būdais pasitiktintys žmonės vertinami kaip atsilikę, dar vis tikintys pagoniškais prietarais, o tokias paslaugas teikiantys asmenys – kaip sukčiai, siekiantys pasipelnėti. Šiuo atveju liaudies medicina tampa riboženkliau tarp skirtingų pasaulėžiūrų. Tačiau visai nekreipiamas dėmesys į vienos ir kitos pasaulėžiūrinės grupės gyvenimų faktus. Pavyzdžiui, visai nepamimama, kaip gydėsi tie, kurie „prietarais“ netikėjo. Taip pat beveik neatsakoma, kaip gyveno tie, kurie naudojosi liaudies medicina.

IŠVADOS

Liaudies medicina aptartų autorių naratyvuose skleidžiasi per tikėjimo kategoriją. Tekstuose aprašoma, koku gydymu ar gydytojais lietuvininkai pasiti-

kėjo. Pačių autorių pozicija taip pat paretma tikėjimu ir pasitikėjimu, neatsiejama nuo autorių socialinės, kultūrinės ir religinės aplinkos. Autoriai atsiriboja

nuo lietuvininkų medicinos dalies, prieštaraujančios Bažnyčios mokymui. Aptartuose tekstuose lietuvininkas ir krikščionis – neatskiriamos sąvokos. Todėl autorių pozicijoje matyti siekis adaptuoti – paaiškinti, pagrįsti, įrodyti – abejotinų lietuvininkų kultūros reiškinių, pavyzdžiui, gydymo burtais, neprieštaravimą krikščioniškai pasaulėžiūrai.

Autorių naratyvuose ryškėja liaudies medicinos tautiškasis atspalvis. Kuriamas lietuviško *liekoriaus* portretas. Pastarasis apibūdinamas kaip *daug galintis, galingas liekorius*. Dar vienas epitetas, greta jau minėtų, lietuviškam *liekoriui* apibūdinti – *senoviškas liekorius*. *Galingas, senoviškas, lietuviškas liekorius* tampa opozicija oficialiajai vokiškai gydytojo institucijai. Senovės palikimo integravimas į lietuviško *liekoriaus* portretą vėl kelia įtampą tarp esamų religinių pažiūrų. Galbūt todėl senoviškas *liekorius* randamas kitos konfesijos teritorijoje – *Maskolijos*. Kai į liaudies mediciną žvelgiama tautiniu požiūriu, *senovė* yra sava, tačiau kai autoriai liaudies mediciną vertina iš religijos pozicijų, *senoviškas* sugretinamas su *pagoniška* – svetima kultūra.

Autorių tekstuose iškyla gana prieštaringas lietuvininkų gydymosi vaizdas. Jie gydėsi patys liaudies medicinos priemonėmis ir kreipėsi į liaudies gydytojus, kurie gebėjo gydyti ne blogiau nei valdžios remiamas oficialūs gydytojas. Tačiau, anot autorių, lietuvininkai nesinaudojo burtais, o jei naudojosi, tai buvo ne *burtai*, o *senovės žinija*. Priešingai pačių

autorių nuostatoms, jų tekstai liudija, kad burtais naudotasi. Atmetus kritišką autorių nuomonę, galima pamanyti, kad lietuvininkai tik ir taikė tuos gydymo būdus, kuriuos vadiname burtais arba magija. Nors toks lietuvininkų gydymosi vaizdas prieštaringas, tačiau neatsitiktinis, jis atspindi to meto sociokultūrinę realiją. Autorių tekstuose matyti, kad burtai pasireiškia artimoje socialinėje aplinkoje, kur sprendžiamos šeimos, kaimynystės problemos, neretai susipynusios su ekonominiais aspektais. Burtininkai pasirodo erdvėje, kurios nepasiekia valdžia ir Bažnyčia, kur problemos sprendžiamos *savomis* priemonėmis.

Lietuvininkų liaudies medicina XIX–XX a. pirmoje pusėje gyvavo bažnytinės ir liaudiškos pasaulėžiūrų sandūroje, etninės atskirties, uždaros (bendruomeninės) ir modernėjančios visuomenės sąlygomis. To meto naratyvuose atspindi bandymas išlaikyti tautinę tapatybę, ieškoti *savos* kultūros šerdies, kur bažnytinė pasaulėžiūra – neatskiriama lietuvininkų kultūros dalis, tačiau gero kai prieštarauja paveldėtam senajam kultūriniam klodui. O ligos ištiktam lietuvininkui teko ieškoti pagalbos toje terpėje, kuri buvo jam socialiai ir kultūriškai prieinama, naudotis visomis liaudies medicinos teikiamomis galimybėmis, taip pat ir burtais. Nuo kasdienių lietuvininkų gyvenimo problemų oficialiosios institucijos buvo pakankamai nutolusios, užleidusios vietą *savai* – *liaudies kultūrai*.

Literatūra ir nuorodos

⁶⁴ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 74.

⁶⁵ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 41.

⁶⁶ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 82–83.

⁶⁷ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 41.

⁶⁸ Bruožis, *Liaudies medicina*, p. 29.

⁶⁹ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 51.

- ⁷⁰ Bruožis, *Liaudies medicina*, p. 30.
- ⁷¹ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 40
- ⁷² K. Kapelleris nurodo *brukuju, -kavau, -kuti, brauchen. Mit su aufbrauchen, verbrauchen*. Cappeller, *Kaip senėji Lėtuvininkai gyveno*, p. 40. Iš vok. k. *brauchen – reikėti*. <https://translate.google.lt/?hl=lt#de/lt/brauchen> [žr. 2016-06-12].
- ⁷³ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 50.
- ⁷⁴ Skvirblys, *Mažosios Lietuvos kaimo gydytojai*, p. 89.
- ⁷⁵ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 66.
- ⁷⁶ Cappeller, *Kaip senėji Lėtuvininkai gyveno*, p. 35.
- ⁷⁷ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 41.
- ⁷⁸ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 65.
- ⁷⁹ Ten pat, p. 91–92.
- ⁸⁰ Skvirblys, *Kas tos raganos ir apžavėtojai*, p. 88.
- ⁸¹ Skvirblys, *Mažosios Lietuvos kaimo gydytojai*, p. 90.
- ⁸² Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 73.
- ⁸³ Skvirblys, *Kas tos raganos ir apžavėtojai*, p. 88.
- ⁸⁴ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 74.
- ⁸⁵ Ten pat, p. 93.
- ⁸⁶ Skvirblys, *Kas tos raganos ir apžavėtojai*, p. 89.
- ⁸⁷ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 84.
- ⁸⁸ „Lietuvių kalbos žodyne“ *liėkorius* (brus. *lekap, l. lekarz*) sm. (1) DP122 (parašteje), CII252, MŽ, R93, K *gydytojas: Pas ligonį atvažiavo liėkorius. (Dov) Liekorius sakė, kad jis vargu pasigausias. (Ns1852,2) Ar tau reikia liekoriaus? (LB120) Liekoriaus sveikims neest reika, (MŽ77) Sveikieji neprivalo liekoriaus, bet ligonys. (VlnE173) Idant... glaustumbimės kaip tikrop liekoriauspi. (BPII381) <http://www.lkz.lt/startas.htm> [žr. 2016-07-15]*
- ⁸⁹ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 62.
- ⁹⁰ Ten pat, p. 74.
- ⁹¹ Ten pat, p. 93.
- ⁹² Ten pat, p. 74, 93.
- ⁹³ Ten pat, p. 34
- ⁹⁴ Cappeller, p. 34
- ⁹⁵ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 62.
- ⁹⁶ Ten pat, p. 93.
- ⁹⁷ Ten pat, p. 74.
- ⁹⁸ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 49.
- ⁹⁹ Bruožis, *Liaudies medicina*, p. 29.
- ¹⁰⁰ Skvirblys, *Kas tos raganos ir apžavėtojai*, p. 87.
- ¹⁰¹ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 93.
- ¹⁰² Ten pat, p. 91.
- ¹⁰³ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 40.
- ¹⁰⁴ Skvirblys, *Mažosios Lietuvos kaimo gydytojai*, p. 90.
- ¹⁰⁵ Kalvaitis, *Laiškas*, p. 99.
- ¹⁰⁶ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 74.
- ¹⁰⁷ Skvirblys, *Mažosios Lietuvos kaimo gydytojai*, p. 89.
- ¹⁰⁸ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 42.
- ¹⁰⁹ Ten pat, p. 43.
- ¹¹⁰ Skvirblys, *Mažosios Lietuvos kaimo gydytojai*, p. 90.
- ¹¹¹ Skvirblys, *Kas tos raganos ir apžavėtojai*, p. 87.
- ¹¹² Skvirblys, *Mažosios Lietuvos kaimo gydytojai*, p. 90.
- ¹¹³ Cappeller, *Kaip senėji Lėtuvininkai gyveno*, p. 34.
- ¹¹⁴ Bruožis, *Liaudies medicina*, p. 30.
- ¹¹⁵ Kalvaitis, *Burtai. Medicina*, p. 63.
- ¹¹⁶ Skvirblys, *Kas tos raganos ir apžavėtojai*, p. 88.
- ¹¹⁷ Bruožis, *Burtai ir prietarai*, p. 15.
- ¹¹⁸ Ten pat, p. 15.
- ¹¹⁹ Jurkšaitis, *Pryvieros*, p. 42.